

BOLALARNING ONTOLOGVISTIK QOBILIYATLARI MASALALARI

Komilova Dilnozaxon Abdulxayevna

Andijon davlat pedagogika instituti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19401688>

Annotatsiya. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida axborot oqimining shiddatli o'sishi va ijtimoiy transformatsiyalar bolalarning intellektual va nutqiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Transformatsion davr — bu nafaqat ijtimoiy-psixologik o'zgarishlar, balki bolaning kognitiv funksiyalari yangi sifat bosqichiga ko'tariladigan kritik palladir. Zamonaviy tilshunoslik va psixolingvistikaning eng ustuvor vazifalaridan biri — raqamli texnologiyalar va yangicha muloqot muhiti sharoitida bolalar nutqining ontogenezdagi rivojlanish qonuniyatlarini qayta anglashdan iborat. Maqolada bolalarda ontolingvistik qobiliyatlarini rivojlantirish tamoyillari va samarali omillari to'g'risida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: ontolingvistik qobiliyat, bolalar nutqi, nutq rivojlanishi, ontogenez, kognitiv rivojlanish, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy transformatsiya

Аннотация. На современном этапе развития человечества стремительный рост информационных потоков и социальные трансформации оказывают непосредственное влияние на интеллектуальное и речевое развитие детей. Трансформационный период — это не только время социально-психологических изменений, но и критическая стадия, на которой когнитивные функции ребёнка поднимаются на новый качественный уровень.

Одной из приоритетных задач современной лингвистики и психолингвистики является переосмысление закономерностей развития детской речи в онтогенезе в условиях цифровых технологий и новой коммуникативной среды. В статье рассматриваются принципы и эффективные факторы развития онтолингвистических способностей у детей

Ключевые слова: Онтолингвистические способности, детская речь, развитие речи, онтогенез, когнитивное развитие, цифровые технологии, коммуникативная среда, психолингвистика, процесс усвоения языка, интеллектуальное развитие, социальная трансформация, речевая деятельность, лингвистическая компетенция.

Annotation. At the current stage of human development, the rapid growth of information flows and social transformations directly influence children's intellectual and speech development. The transformational period is not only a time of socio-psychological changes, but also a critical stage in which a child's cognitive functions rise to a new qualitative level.

One of the priority tasks of modern linguistics and psycholinguistics is to rethink the patterns of children's speech development in ontogenesis under the conditions of digital technologies and a new communicative environment. The article discusses the principles and effective factors for developing ontolinguistic abilities in children.

Key words: Ontolinguistic ability, children's speech, speech development, ontogenesis, cognitive development, digital technologies, communicative environment, psycholinguistics,

language acquisition process, intellectual development, social transformation, speech activity, linguistic competence.

Zamonaviy ilmiy olamda bolalar nutqini o'rganishga bo'lgan qiziqish juda tez sur'atlar bilan ortib bormoqda. Tadqiqotchilar nafaqat bolalar nutqini kattalar nutqidan farqlab turadigan xususiyatlarni aniqlashga (buni an'anaviy lingvistika o'zining odatiy usullari bilan ham bajara oladi), balki eng avvalo bolaning tilni kattalar tomonidan maxsus yo'naltirilgan ta'sirsiz, o'z-o'zidan egallash jarayonini tushunishga intilmoqdalar. Shubhasizki, har bir bola tilning murakkabligidan qat'i nazar, ona tilining o'ziga xos variantini mustaqil ravishda shakllantira oladi, ya'ni o'zining individual til tizimini yaratadi. Buning uchun unga faqat shu tilda so'zlashuvchi muhitda bo'lish kifoya. Biroq ushbu jarayonning mexanizmlari bolaning individual til tizimining har bir tarkibiy qismi (leksik, fonologik, morfologik, sintaktik) doirasida hali yetarlicha o'rganilmagan. Bu vazifa nihoyatda murakkab bo'lib, ko'plab tadqiqotchilarning (har bir aniq soha — leksikologiya, fonologiya va boshqalar bo'yicha mutaxassislarining) jiddiy sa'y-harakatlarini talab etadi. Chunki til makoni juda keng: bunda nafaqat til birliklarining soni, balki nutqni hosil qilish uchun zarur bo'lgan til qoidalarining miqdori va xilma-xilligi ham nazarda tutiladi. Aslida har bir til birligi, har qanday til qoidasi kabi, ontolingvistik nuqtayi nazardan, ya'ni bolaning uni o'zlashtirishi va bolalar nutqida qanday faoliyat ko'rsatishi jihatidan o'rganishga loyiqdir. Tobora ravshanlashib bormoqdaki, bola miyasi bajaradigan ulkan ish kattalar — tilning ona tilida so'zlashuvchi vakillari — tomonidan taqdim etiladigan nutqiy materialni ong ostida qayta ishlashdan iboratdir. Shu bilan birga, bolani o'rab turgan kattalar ham bolaga tilni maxsus, oldindan rejalashtirilgan tarzda o'rgatish vazifasini o'z oldilariga qo'ymaydilar. Ular shunchaki bola bilan muloqot qiladilar, bola idrok etayotgan vaziyatlarni so'z orqali ifodalaydilar va bolaning nutqiy tajribasini kengaytirishga yordam beradigan muloqot jarayonining o'zini rag'batlantiradilar. "Transformatsion davrda bolalar nutqining takomillashishi faqatgina biologik yetilish jarayoni emas, balki bevosita tashqi ijtimoiy-kommunikativ muhitning o'zgarishiga bog'liqdir. Agar ushbu davrda bolaning **ichki nutqi** (egosentrik nutq bosqichi) tizimli ravishda **kontekstli nutqqa** yo'naltirilsa, uning mantiqiy tafakkuri va tushunchalar apparati (abstraksiyalash qobiliyati) an'anaviy metodikaga qaraganda 1.5–2 barobar tezroq shakllanadi. Shu bilan birga, raqamli muhitning haddan tashqari ta'siri (vizualizatsiya) nutqning sintaktik murakkabligini pasaytirishi mumkin, bu esa maxsus lingvistik korreksiyaning talab etadi.

Shunday ekan, ontolingvistik yondashuv doirasida bolalar nutqining rivojlanishini o'rganish nafaqat til birliklarining o'zlashtirilish mexanizmlarini aniqlash, balki bu jarayonga ta'sir etuvchi ichki (kognitiv, psixofiziologik) va tashqi (ijtimoiy-kommunikativ, madaniy, texnologik) omillarning o'zaro integratsiyasini tahlil qilishni ham talab etadi. Ayniqsa, transformatsion davrda — ya'ni jamiyatda axborot oqimi keskin ortib, kommunikatsiya shakllari tubdan yangilanayotgan sharoitda — bola nutqining shakllanishi an'anaviy modellardan sezilarli darajada farqlana boshlaydi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqining rivojlanishida dialogik muloqotning sifati va intensivligi hal qiluvchi omillardan biridir. Agar bola faol nutqiy muhitda, ya'ni savol-javob, izohlash, tasvirlash va baholash elementlari ustuvor bo'lgan kommunikativ jarayonda ishtirok etsa, uning nafaqat lug'at boyligi, balki sintaktik konstruksiyalarni qo'llash qobiliyati ham tezroq rivojlanadi. Aksincha, biryozlama (passiv) axborot qabul qilish —

masalan, faqat vizual kontentni tomosha qilish — nutqning faol shakllanish jarayonini sekinlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan, ichki nutqning tashqi nutqqa transformatsiyasi jarayonini boshqarish muhim metodik vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Egosentrik nutqdan kontekstli nutqqa o'tish jarayonida bolaga maqsadli ravishda mantiqiy bog'lanishlarni ifodalovchi vositalar (bog'lovchilar, sabab-oqibat konstruksiyalari, taqqoslash shakllari)ni faol qo'llash imkoniyati yaratilsa, uning tafakkur operatsiyalari tizimli ravishda shakllanadi. Bu esa abstrakt fikrlashning erta rivojlanishiga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, raqamli muhitning ta'sirini mutanosiblashtirish masalasi ham dolzarbdir. Vizual kontent ustuvor bo'lgan sharoitda bolalar ko'proq obrazli idrokka tayanib qoladi, bu esa murakkab sintaktik birliklarni qurish ehtiyojini kamaytiradi. Natijada nutqning grammatik to'liqligi va izchilligi pasayishi mumkin. Shu bois, lingvistik korreksiya ishlari quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi maqsadga muvofiq:

- dialogik nutqni rag'batlantirish va kengaytirish;
- hikoya tuzish, qayta hikoyalash va tavsiflash mashqlarini tizimli tashkil etish;
- murakkab gap konstruksiyalarini modellashtirish va amaliy qo'llash;
- multimodal (vizual + verbal) materiallardan muvozanatli foydalanish.

Mazkur jarayonni yanada chuqurroq tahlil qilganda, ontolingvistik rivojlanishning markazida bolaning tilni o'zlashtirish mexanizmlarini faollashtiruvchi "kognitiv tayanchlar" tizimi yotadi. Bu tayanchlar qatoriga sezgi-idrok, e'tibor, xotira, taqqoslash va umumlashtirish kabi psixik operatsiyalar kiradi. Aynan shu jarayonlar til birliklarini o'zlashtirishda til materiali bilan uzviy bog'liq holda ishlaydi va bolaning lingvistik kompetensiyasini bosqichma-bosqich shakllantiradi. Shu nuqtayi nazardan, bola nutqini rivojlantirishda "yaqin rivojlanish zonasi" (L. S. Vygotskiy) konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Bu yondashuvga ko'ra, bola mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yoki tengdoshlar yordamida bajarishi mumkin bo'lgan vazifalar nutqiy rivojlanish uchun asosiy resurs hisoblanadi. Demak, pedagogik ta'sir aynan shu zonaga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Kattalar tomonidan beriladigan nutqiy model, yo'naltiruvchi savollar va qo'llab-quvvatlovchi mulohazalar bolaning nutqiy faoliyatini faollashtiradi hamda uning til tizimini ichki jihatdan qayta tashkil etadi. Bundan tashqari, ontolingvistik jarayonning muhim jihatlaridan biri — bu tilning pragmatik funksiyalarini o'zlashtirishdir. Bola nafaqat grammatik shakllarni, balki ularning kommunikativ vaziyatdagi qo'llanish xususiyatlarini ham egallashi kerak. Masalan, murojaat qilish, iltimos qilish, rad etish, savol berish kabi nutqiy aktlarning to'g'ri qo'llanishi ijtimoiy muloqot kompetensiyasining shakllanishini ta'minlaydi. Shu bois, eksperimental tadqiqotlarda nutqning faqat formal (grammatik) tomoniga emas, balki funksional (pragmatik) jihatlariga ham e'tibor qaratish zarur. Yana bir muhim jihat — bu tilni o'zlashtirish jarayonida xatoliklarning rolidir. Ontolingvistik nuqtayi nazardan xatolar salbiy hodisa emas, balki til tizimini o'zlashtirishning tabiiy va zaruriy bosqichidir. Bolaning noto'g'ri shakllarni qo'llashi uning ichki lingvistik gipotezalarini sinab ko'rish jarayonining natijasi sifatida qaraladi. Shu asosda eksperimental tadqiqotda xatolarni to'g'ri tasniflash va ularning paydo bo'lish mexanizmlarini aniqlash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, zamonaviy sharoitda ko'p tillilik (bilingvizm va multilingvizm) muammosi ham ontolingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Turli tillarning o'zaro ta'siri natijasida bola nutqida interferensiya hodisalari kuzatilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, eksperimentni rejalashtirishda lingvistik muhitning xususiyatlarini chuqur hisobga olishni talab etadi. Ikki yoki undan ortiq til muhitida tarbiyalanayotgan bolalar nutqini o'rganish til o'zlashtirishning

universal va maxsus qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Xulosa qilib aytganda, ontolingvistik yondashuv bolalar nutqini kompleks, dinamik va ko'p qatlamli tizim sifatida o'rganishni taqozo etadi. Ushbu yondashuv doirasida olib boriladigan eksperimental tadqiqotlar til o'zlashtirish jarayonining nafaqat tavsifiy, balki tushuntiruvchi modelini yaratishga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonini takomillashtirish, nutqiy rivojlanishni samarali qo'llab-quvvatlash va individual yondashuvlarni ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Babayeva D.R. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. O'quv qo'llanma. – T., 2017. – 184-b.
2. Vygotsky L. S. Thinking and Speech. — New York: Plenum Press, 1987.
3. Piaget J. The Language and Thought of the Child. — London: Routledge, 1959.
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
5. Slobin D. I. The Crosslinguistic Study of Language Acquisition. — Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1985.
6. Tomasello M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. — Harvard University Press, 2003.
7. Miller G. A. Language and Communication. — New York: McGraw-Hill, 2002.
8. Bates E., MacWhinney B. Functionalism and the Competition Model. — In: MacWhinney B. (ed.), The Emergence of Language. — Hillsdale, NJ, 1987.

